

Bu makaleye atıfta bulunmak için/To cite this article:

DAYI, Ö. (2021). Moğol İrani'nda Ticaret. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 25 (2), 579-597.

Moğol İrani'nda Ticaret

Özkan DAYI (*)

Öz: İnsanların üretim yapmaya başlaması ile dünya tarihinin bir parçası olarak karşımıza çıkan ticaret olgusu, siyasi, ictimai, askerî, medenî ve iktisadi açılardan tarihi ve insan faaliyetlerini etkilemiştir. En eski dönemlerden itibaren devletler ticaretin akışına ve ticarî ilişkilere oldukça önem vermişlerdir. Ticaret, dünya tarihini şekillendiren bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. XIII. yüzyılda ticaret güzergâhlarını ellerinde bulunduran Moğol yönetimleri, Cengiz Han döneminden itibaren ticarî faaliyetlere ve ticarî güvenliğe oldukça önem vermiş ve bu anlayış, ipek ve baharat ticareti güzergâhı üzerinde bulunan İlhanlılarda da aynı şekilde devam etmiştir. Ön Asya'daki Moğol yönetiminde, daha çok askerî ve siyasi faaliyetleri çerçevesinde ele alınan İlhanlıların ticarî faaliyetleri, ticaret yolları üzerindeki etkisi ve İlhanlı yöneticileri ile tacirlerin arasındaki ilişkiler İlhanlı tarihinin merak edilen bir parçası olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışmamızda, İlhanlıların hâkim oldukları coğrafyadaki ticarî faaliyetlerini, XIII. yüzyılda İran genelindeki ticaretin akışını, ticaret güzergâhlarını, siyasi çekişmelerin ticarete etkilerini ve İlhanlı ticareti üzerinde etkin olan unsurları aktarmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Ticaret, İlhanlılar, Ticaret yolları.

The Trade in Mongolian Iran

Abstract: The factor of trade which emerged as a part of world history, with the beginning of people's production, has influenced the history and human activities in political, social, military, civic and economic terms. From the earliest times, states have attached great importance to the flow of trade and commercial relations. The trade shows up us as a concept that shapes world history. Mongolian governments, which held trade routes in the XIII. century, gave great importance to commercial security since the era of Genghis Khan, and this mentality continued in the same way in the Ilkhanians, who were on the silk and spice trade route. The commercial activities of the Ilkhanians which handled mostly within the framework of their military and political activities in the Mongol rule in pre-Asia, the influence on the trade routes and the relations between the Ilkhanid rulers and the merchants, appear as a curious part of the history of Ilkhanians. In our study we will try to convey the commercial activities in the geography dominated by Ilkhanians, the flow of trade of Iran in XIII century, the effects of political conflicts on trade and the factors influencing the Ilkhanian trade.

Keywords: Commerce, Ilkhanids, Trade routes.

Makale Geliş Tarihi: 05.02.2021

Makale Kabul Tarihi: 19.05.2021

I. Giriş

Yakındoğu'da Moğol istilasından sonra İlhanlı devletinin tesis edilmesi ve bu devletin idarî anlamda teşkilatlandırılmasını takiben, ticarî faaliyetlerinde tekrar parlak bir döneme girdiğini söyleyebiliriz. Moğol-İlhanlı hâkimiyetinin Yakındoğu

*) Dr. Öğr. Üyesi, Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü (e-posta: dayiozkan2525@gmail.com) ORCID ID: orcid.org/0000-0001-8192-3445

Bu makale araştırma ve yayın etiğine uygun hazırlanmıştır iThenticate for Authors & Researchers intihal incelemesinden geçirilmiştir.

coğrafyasında etkili olduğu XIII. yüzyıl boyunca ticaret, ipek ve baharat yolları vasıtası ile yapılmakta idi. Çin'den Orta Avrupa'ya ve Anadolu'ya kadar bu önemli ticaret güzergâhlarını ellerinde bulunduran Moğol yönetimleri, Cengiz Han döneminden itibaren ticarî faaliyetlere ve ticarî güvenliğe oldukça önem vermekteydiler. Bu anlayış, ipek ve baharat yolunun önemli bir parçası olan ve bu ticarî güzergâh üzerinde bulunan İlhanlı ülkesinde aynı şekilde devam ettirilecektir. Cengiz Han döneminden itibaren Moğol yönetiminin ticarete oldukça önem verdiği, ticaret ehlinin faaliyetlerine ayrıcalık tanıdığı ve ticaret yollarının bu dönemde emniyet altına alındığı dönemin kaynak eserlerinde açıkça aktarılmaktadır. Ticarete yönelik bu müsbet bakış açısı İlhanlılar zamanında da devam etmiştir.

İlhanlıların hâkimde ticarî faaliyetler hakkında detaylı bilgi aktaran kaynakların olmaması rağmen; kaynak eserlerde satır aralarında geçen bilgiler ışığında bu dönemin ticarî faaliyetleri hakkında bir şeyler söyleyebilmemiz mümkün olmaktadır. Özellikle Gâzân Mahmûd Han öncesi İlhanlı ticarî tarihi bu bağlamda oldukça kısır bilgiler sunmaktadır. Bununla birlikte Reşîduddîn Fazlullah'ın Fazlullah-i Şîrâzî'nin, Hamdullah Müstevfî'nin ve Nahcivânî gibi dönemin tanınmış yazarlarının eserleri, İlhanlı çağındaki ticaret hakkında bize az ama kıymetli bilgiler vermektedir. Dönemin kaynakları ışığında, akademik çalışmalarda daha çok siyasî ve askerî faaliyetleri ile değerlendirilen İlhanlı tarihini, ticarî hayat bağlamında ele alacağız. İlhanlı devletinde ticarî hayatın detaylı bir şekilde değerlendirilmemiş olması, bu çalışmayı yapmamızın sebebini teşkil etmektedir. Çalışmamızda şu sorulara cevap vermeye gayret edeceğiz;

1. Cengiz Han'dan İlhanlılara Moğolların ticarete bakış açıları nasıl idi?
2. İlhanlı devletinde kuruluş aşamasından devletin yıkılışına kadar ticarî faaliyetler nasıl şekillendi?
3. İlhanlı dış siyaseti ticarî ilişkileri nasıl etkilemiştir?
4. İlhanlı ticaret yolları, bu yolların güzergâhı nasıldı ve İlhanlı ticarî teşkilatı nasıl işliyordu?

İlhanlı devletinin ticarî tarihine değinmeden önce Cengiz Han döneminden itibaren Moğolların ticarete verdikleri öneme ve ticarî hayatını kısaca aktarmaya çalışacağız.

II. Cengiz Han'dan İlhanlılara Moğol Yönetiminin Ticarete Bakışı

Moğol kabileleri arasında birliği sağlayan, 1215 tarihinde önemli ticarî merkez olan Kuzey Çin'deki Pekin şehri ele geçiren Cengiz Han, ülkesini ticaret ile zenginleştirmek, Hârizmşâh ülkesi ile ticaret yapmak için diplomatın anlamda yönelmiştir (İbn'ul-Esîr, 1987: XII, 316). Ticaret amacıyla gönderilen kalabalık heyetin Hârizmşâh valisi tarafından 1218'de Otrar'da¹ katledilmesi ve bu heyet ile gelen kıymetli mallarla yüklü büyük bir kervanın yağmalanması, Moğolları intikam hırsı ile İslâm dünyasına doğru çekmiştir (Nesevî, 1366 hş.: 37-38). Hârizmşâh'ın İran istikâmetinde Moğolların karşısından geri çekilişi aslında İran coğrafyasını Moğollara

¹ Otrar olayı hakkında detaylı bilgi için bkz. (Nesevî, 1366 hş.: 38-40).

açmış bulunuyordu (Kamalov, 2003: 15). Bu ticarî felaket aslında Moğol ordularının Ön Asya ve Avrupa coğrafyalarına yönelmelerine, önemli şehirlerin tahrip edilmelerine, büyük katliamların ve göç hareketlerinin başlamasına sebep olmuştur. Diyebiliriz ki; Ön Asya'daki Moğol tarihi aslında ticarî bir olay ile tetiklenmiştir.

Ögedey Kaan dönemde Erzurum'dan Karakurum'a ticarî mal götüren tacir Ömer Kazvîni², Türkiye Selçuklu Sultan Alâeddîn Keykubâd'ın Ögedey Kaan'a tabi olması için bir yarlık verilmişti (İbn-i Bîbî, 1956: 452-454). Bu durum bize, ülkelerarası diplomasiyi geliştirmek için tacirlerin Moğollar tarafından kullanıldığını göstermektedir. Ögedey Kaan'ın ölümünden sonra Moğol ülkesine yeni kaan seçilene kadar Ögedey Kaan'ın eşi Töregene Hatun nâibelik yaptığı (Nâsîrîrâd, 1379 hş.: IV, 123), bu dönemde Töregene Hatun'a çok yakın olan iki danışmandan birinin Abdurrahman adlı bir tacir olduğu kaynaklarda zikredilmekte ve Abdurrahman'ın devlet içerisinde oldukça etkin olduğu aktarılmaktadır (Reşîduddîn, 1374 hş.: 564; Mîrhând, 1339 hş.: V, 186; Benâketî, 1348 hş.: 393). Körgüz'ün Horasan valiliği zamanında birçok atölyenin mevcudiyeti bilinmektedir (Reşîduddîn, 1374 hş.: 484). Ögedey'in ölümünden sonra tacirlerin devlet yönetiminde oldukça etkin olmaları ve naibe hatuna danışmanlık yapacak kadar yüksek mertebelere gelmeleri aslında Moğol yöneticilerinin ortaklara³ fazlası ile önem verdiklerine güzel bir örnektir.

Kısa süre tahta geçen Güyük Kaan zamanında Karakurum'a gelen tacirler, bu dönemde ticarî anlaşmalar yapmışlar, malî dayanağı olan berâtlar almışlardır. Fakat Güyük Kaan'ın ölümünden sonra Moğol hanedanına mensup kişiler tacirlerden devlet hazinesinden verdikleri krediler ile mal almışlar, bu durum tacirlere karşı Moğol devletinin borçlu kalmasına sebep olmuştur (Cüveynî, 1329 hş.: III, 83-85). Devletin malî yapısını olumsuz etkileyen ve tacirlerin Moğol devletinde etkinliklerini artıran bu durum Mengü Kaan'ın tahta geçmesi ile önlemiş, tacirlerin elinden imtiyazları alınmış ve tacirlere olan borçlar ödenmiştir (Barthold, 1990: 524). Mengü, Cengiz Han'dan itibaren Güyük Kaan ve şehzâdeler tarafından dağıtılan imtiyaz belgelerinin toplanmasını emretmiş (Cüveynî, 1329 hş.: III, 75-76; Mîrhând, 1339 hş.: V, 183), bu zaman zarfı içinde büyük kârlar elde etmiş olan tacirlere ilave vergiler konulmuştur (Reşîduddîn, 1374 hş.: 597; Cüveynî, 1329 hş.: III, 78-79). Moğol istilası sonrasında Uzak Doğu'dan Anadolu'ya kadar geniş bir coğrafya bir hükümetin kontrolü altına girmiş, Bu durum XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Moğol istilasından olumsuz etkilenen ticaret için daha sonra bir avantaj haline gelecektir. Moğolların ticarete önem vermesi bu büyük coğrafyadaki ticaret yollarının emniyet altına alınmasına ve tek bir hükümetin varlığı ile de gümrük vergisinin tacirler lehine azalmasına sebep olmuştur (Petroşevsky, 1344 hş.: I, 59).

² Câmî'üd-Düvel'de bu kişinin adı Emîr Şemseddîn Ömer el-Kazvîni olarak geçmektedir. Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmî'üd-Düvel*, II, 77.

³ Ticarete hissedar tacir anlamına gelen terimdir (Reşîduddîn, 1374 hş.: 48).

A. İlhan Hüleğü Zamanında Ticarî Faaliyetler (1256-1265)

Mengü Kaan⁴ tarafından Ön Asya'daki Moğol faaliyetleri yürütmek için bu coğrafyaya 1256 tarihinde gönderilen Hüleğü⁵, Ceyhun nehrinin batısına geçtikten sonra İlhanlı hâkimiyet coğrafyasında ilk kez Horasan sınırları içerisinde yer alan Habuşân'da bayındırlık faaliyetine girişmiş ve bu şehirde bir pazar yerinin, bir atölyenin kurulmasına vesile olmuştur (Cüveynî, 1329 hş.: III, 105). Hatta Hüleğü'nün Horasan'a gelişi öncesinde Emir Argun'un emri ile bu atölyelerin ustaları bir araya toplanmış, ve Hüleğü için bir çadır dokuma konusunda meşveret etmişlerdir (Cüveynî, 1329 hş.: III, 103-104). Fakat Hüleğü'nün İlhanlı hükümdarı olarak ciddi bir şekilde ticarî faaliyetlerle ilgilendiği dönem Bağdad'ın zaptı sonrasında başladığını söyleyebiliriz (Reşiduddîn, 1374 hş.: 710). Hüleğü, Bağdad'ı geçirdikten sonra şehrin şahneliğini ve şehirdeki tacirlerden sorumlu olarak Ali Bahadır'ı atamış, ayrıca Hüleğü kendi adına ticaret yapmaları için tacirlere sermaye vermiştir (Cüveynî, 1329 hş.: III, 292; Reşiduddîn, 1374 hş.: 48; Benâketî, 1348 hş.: 419; Zâkânî, 1321 hş.: 172; Şîrâzî, 1346 hş.: 22). Bağdad'ın Hüleğü tarafından ele geçirilmesinden hemen sonra tacirlere sermayeler verilmesi ve Bağdad'ta mevcut olan ticaret ehlinin başına İlhanlılar adına yetkililerin atandığını görmekteyiz. Hüleğü, Moğol istilasından sonra bozulan iktisadî düzenin tacirleri koruma altına alarak ve onları destekleyerek düzeltileceği kanaatinde olduğu anlaşılmaktadır.

Bu dönem içerisinde Hüleğü'nün iyi ilişkiler içerisinde olduğu ve Hüleğü'ye tabi olan Ermeni Hetum ve onun damadı Antakya yöneticisi Buhemund vasıtası ile İlhanlıların Ayas limanı üzerinden Doğu Akdeniz dünyası ile ticarî faaliyetlerde buldukları bilinmektedir (Ebû'l-Fidâ, 1349 hş.: 271). Kilikya bölgesindeki Ayas limanından Tebriz'e uzanan hat üzerinde bulunan Kayseri, Sivas, Erzincan ve Erzurum gibi Anadolu şehirleri İlhanlılar zamanında ticarî açıdan altın çağlarına yaşamışlardır. Özellikle Anadolu'nun doğusu ticarî anlamda oldukça canlı bir dönem geçirmiş, Karadeniz ve Doğu Akdeniz'den gelen ticaret yolları bu dönemde Doğu Anadolu'dan Tebriz'e doğru uzanmıştır. (Togan, 1931: 16-17; Erdem, 2003: 33, 63).

Ayrıca Memluklerin Ermeni yöneticilerin elinde bulunan Antakya ve Tarsus havalisine Baybars döneminden beri harekât halinde olmaları bölgenin Ermeni hâkimlerini İlhanlılara siyasi ve ticari açıdan yakınlaştırmakta idi. Yine Hüleğü'nün annesi ve eşinin Hristiyan olması, Hüleğü'nün bölgede her anlamda Ermeni hâkimler ile işbirliği yapmasına da sebep olmakta idi. Memluklerin bu bölgeye saldırımları hem İlhanlıları Doğu Akdeniz ticaretinden ve bölgenin önemli limanlarından uzaklaştıracağı gibi hem de Anadolu, Cezire, Suriye ve Irak ile yakın coğrafi bağlantısı olan bu bölgeyi İlhanlıların aleyhine tehlikeye atmakta idi. Bu durum Hüleğü zamanında Kuzey Suriye ve Kilikya bölgesini İlhanlı ticarî faaliyetleri için özellikle önemli kılmakta idi.

Tüm bunların yanı sıra Hüleğü, Trabzon Rum Devleti ve Bizans ile de yakından ilgili idi. Karadeniz ticareti ile de İlhanlı ticari faaliyetlerini batıya doğru genişletmek

⁴ Mengü Han, Moğol İmparator (1251-1259) Tuli'nin oğlu Cengiz Han'ın torunu, Hülâğu'nun büyük kardeşidir (Reşiduddîn, 1374 hş.: 580).

⁵ Hüleğü, Cengiz Han'ın torunu ve Tuli Han'ın oğludur. Mengü, Kubilay ve Arık Boga kardeşleridir. (Reşiduddîn, 1374 hş.: 560-562, 676; Mîrhand, 1339 hş., V: 195).

isteyen Hülegü zamanında Bizans'ın Anadolu'daki Türkmen faaliyetlerini engellemek için yukarıda belirttiğimiz üzere Hristiyanlara müsamahalı olan Hülegü ile iyi ilişkiler kurma peşinde idi. Bu samimi ilişkiler sadece Hülegü zamanında devam etmemiş aynı zamanda Hülegü'nün oğlu ve ikinci İlhanlı hükümdarı Abaka zamanında da Bizans ile iyi ilişkiler geliştirilmiştir (Cevâdî, 1378 hş.: 84-85).

Hülegü zamanında Ceneviz ve Venedik ile de ticari anlamda iyi ilişkilerin kurulduğu bilinmektedir. Tebriz şehri bu dönemde İtalyan şehir devletlerine mensup tacirlerin yaşadığı ve ticari faaliyetlerini şekillendirdiği bir yer olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Venedik ve Cenevizli tacirler Yakın Doğu'daki ticari faaliyetlerini İlhanlı merkezi yani Tebriz üzerinden organize etmekteydiler. Hatta bu ticari ilişkide Venedikli tacirler oldukça faal bir rol oynamıştır (Rezevî, 1388 hş.: 231). Fakat Ayn Calut savaşında Moğolların yenilgisi İlhanlıların Kuzey Suriye bölgesindeki ticarî üstünlüklerinin kaybolmasına sebep olmuş, bunun yanında Memlukler de Kilikya ve Anadolu bölgesine doğru ticarî anlamda ilerleyememişlerdir. Hülegü zamanında Ermeni, Gürcü ve İtalyan tacirlerin faaliyetleri İlhanlı ülkesinde oldukça etkin idi (Cevâdî, 1378 hş.: 74).

Aslında Hülegü zamanından itibaren Cenevizli tacirler Karadeniz ticaretinde İlhanlılar lehine ticarî faaliyetler yürütmeyi siyaset haline getirmeye başlamışlardır (Togan, 1931: 16). Moğolların Karadeniz'in kuzeyine ve İran coğrafyasına hâkim olmalarından itibaren Karadeniz ticaret yolunun etkim olarak kullanıldığını görmekteyiz (Emmerick, Ronald E, 2007: 3). Anadolu'daki Türkmenlerin devamlı Bizans ile mücadelede olmaları Anadolu ticaret yollarının özellikle Anadolu'nun batısında güvensiz olmasına sebep olmakta ve bu yüzden Karadeniz ticaretinin İlhanlılar tarafından tercih edildiğini görmekteyiz.

Rezevî'ye göre Hülegü zamanı ticareti dört tabakada incelenebilir. Bunlardan ilki Cuci ulusuna mensup ortaklar ve tacirler vasıtası ile gerçekleşen ticarî faaliyetler idi. Bu ticarî faaliyetler Hülegü ve Berke arasındaki çekişmeden etkilenmemiş ve aynen devam etmiştir. Özellikle Cuci ulusuna mensup tacirlerin Tebriz'de faaliyetlerine devam ettiği aktarılmaktadır (Şirâzî, 1346 hş.: 51; Rezevî, 1388 hş.: 232). İlhanlı-Altınordu çekişmesi esnasında Hülegü tarafından Şeyh Şerîf Tebrîzî, Berke ordularının kumandanı olan Buka'ya elçi olarak gönderilmiş ve Şeyh Şerîf Tebrîzî'nin verdiği bilgilere göre bu dönemde birkaç tacir casusluk suçu ile Hülegü tarafından katledilmişlerdir (Reşîduddîn, 1374 hş.: 733).

İlhanlı devletinin her alanda tesis edildiği dönem olan Hülegü zamanında, ticari faaliyetlerle de ilgili olarak ilk adımların atıldığı görülmektedir. Diyebiliriz ki; Hülegü zamanındaki siyasi ve askerî faaliyetler aslında İlhanlıların kuruluş aşamasında ticarî güzergâhlarını da belirleyen bir faktör olarak karşımıza çıkmakta ve Hristiyan ahali Hristiyan dünyası bu dönemde İlhanlı ticari faaliyetlerinde ön plana çıkmaktadır.

B. İlhan Abaka Ticarî Faaliyetler (1265-1282)

İlhanlı devleti tarihinde Abaka dönemi⁶ ticarî ve idarî faaliyetler açısından oldukça önemli bir yere sahip olup oldukça her açıdan oldukça parlak bir dönemdir. Bu dönemde Moğol hükümdarlarının, hükümdar eşlerinin ve Moğol devlet adamlarının korumasında olan imtiyazlı ortakların yani tacirlerin ticaret hayatından etkin olduğu bir gerçektir (Reşiduddîn, 1374 hş.: 1077-1080). Ortakların ticarî hayatta bu kadar etkili olmaları onların kendi menfaatlerini koruyan faaliyetlere girmeleri ve bu durumun Vezir Şemseddîn Muhammed Cüveyni tarağından engellenmeye çalışıldığı *Câmi' u 't-Tevarih*'de aktarılmaktadır (Reşiduddîn, 1374 hş.: 1080). Elbistan savaşında sonra Anadolu'ya bir sefer düzenleyen Abaka'nın görevlendirmesi Anadolu'ya gelen Şemseddîn Cüveynî, Anadolu'da ticaret üzerinden alınan tamga vergisini⁷ doğrudan İlhanlı hazinesine bağlamıştır (İbn-i Bîbî, 1956: 249-251).

Marco Polo seyahatnamesinde bu dönemde İran şehirlerinin ticarî açıdan canlı olduğuna değinmektedir. Polo, Musul şehrinde altın işlemeli ipek dokumacılığının oldukça geliştiğinden ve işi yapan atölyelerde üretilen ve Avrupa'da oldukça meşhur olan ipekli kumaşların tacirler vasıtası ile Avrupa'ya taşındığına dikkat çekmektedir. Bu dönemde Bağdad'da, Basra körfezi civarında üretim yapan merkezlerin ya da atölyelerin var olduğu ve Basra bölgesinden Dicle nehri vasıtası ile malların Bağdad'da taşındığı, Hindistan'dan getirilen incilerin Bağdad üzerinden Avrupa'ya tacirler tarafından götürüldüğü Marco Polo tarafından zikredilmektedir (Polo, 2003: 74). Ayrıca bu dönemde kara ticaret yolu Tebriz-Erzurum-Trabzon rotası üzerinden Karadeniz ticarî güzergâhına bağlanmıştı (Ciociltan, 2012: 35-36; Bedrosian, 1997:241-271). Deniz ticareti bu dönemde oldukça önem arz etmekte olup Basra körfezi üzerinden Hindistan ve Uzak Doğu ile yapılan ticaret İlhanlı ülkesinin en canlı ticaret hattını oluşturmaktaydı. Tebriz, Meraga, İsfahan, Şîrâz ve Kâzerûn gibi şehirler deniz ticaretinin gelişmesi yüzünden oldukça parlak bir dönem yaşamışlardır (Petroşevsky, 1366 hş.: 38).

Tûn ve Kâin şehirlerinde yetiştirilen kıymetli atların Kîş ve Hürmüz üzerinden yani Basra körfezi üzerinden deniz yolu vasıtası ile Hindistan'a götürüldüğü, ticaret yollarının güvenliği meselesinin Moğol idareciler tarafından sağlandığı yine Polo tarafından belirtilmektedir (Polo, 2003: 44). Yezd bölgesinde dokunan ve tacirler vasıtası ile dünyanın birçok yerine dağıtılan ünlü Yezd ipeği, Polo'nun eserinde bahsedilen İlhan Abaka döneminin ticarî ürünlerindedir (Polo, 2003: 90). Marco Polo'nun seyahatnamesine göre, Kirmân bölgesinde madeni eşya, silah yapımı ve dokumacılık ön planda olup bu ticarî ürünler çevre memleketlere satılmaktaydı. İlhanlı ticarî faaliyetlerinde önemli bir yere sahip olan Hürmüz bölgesine gemiler ile gelen Hindistan tacirleri inci, kıymetli taşlar, baharatlar ve kıymetli kumaşları İlhanlı ülkesine getirmekte ve bu ticarî ürünler dünyaya İlhanlı devleti vasıtası ile dağıtılmaktaydı (Polo, 2003: 91-96). Sultan Baybars, bu bölgenin Memluk hâkimiyetine girmesi halinde halkın at,

⁶ Abaka Han (1265-1282), Hülegü'nün oğlu ve İlhanlı Devleti'nin ikinci hükümdarıdır. Bkz. (Reşiduddîn, 1374 hş.:743, 777-779).

⁷ Ticaretten alınan vergi. Bilgi için bkz, (Kadyânî, 1384 hş.: 92; Dayı, 2020: 368-370).

buğday ve demir ticareti ile bu bölgede meşgul olmalarına izin vereceğini belirtmiştir (İbn'ul-İbrî, 2011: 48).

Abaka dönemindeki ticarî faaliyetler Zekeriya Kazvîni tarafından eseri *Âsâr'ul-Bilâd*'da da zikredilmektedir. Hürmüz civarında sadece ticarî faaliyetler değil, aynı zamanda ticaret mallarının taşındığı gemilerinde inşa edildiği aktarılmaktadır. *Âsâr'ul-Bilâd*'da göre; Tester, Sircân, Şîrâz, Kâzerûn, Kirmân, Hürmüz, Isfahan, Tebriz, Zencân, Serahs, Tûs, Kâşân, Kazvîn, Nişâbûr, Hemedân, Hoy ve Kîş şehirleri hem dâhilî hem de hâricî ticarete önemli İlhanlı memleketleri arasında sayılmaktadır (Kazvîni, 1366 hş.: 229-239). Bu dönemde Zencân şehri, Anadolu, Irak, Horasan ve Şam yolları arasında ticarî bir kavşak noktası olarak bilinmekte idi. Basra körfezinde Hürmüz boğazına yakın bir konumda bulunan Kîş adasının limanı İlhanlılar zamanında önemli bir ticaret durağı olup, Hintli, İrani ve Arap tacirlerin buluşma noktası halindeydi (Kazvîni, 1366 hş.: 53). Havan, şamdan yapımı Tebriz şehrinde yaygın olup, kumaş dokumacılığı da yine bu şehirde oldukça ilerlemişti. Tebriz'de dokunan kumaşlar İlhanlı ülkesinin her yerinde yayılmıştı (Kazvîni, 1366 hş.: 111-112). Kazvîn'deki pazarda cins atlar tacirler tarafından satılmaktaydı (Kazvîni, 1366 hş.: 201).

Hülegü zamanında olduğu gibi Abaka zamanında da Ermeni hâkimler ve Doğu Akdeniz sahilinde bulunan Hristiyan hâkimler ile siyasî ve ticarî iyi ilişkiler mevcuttu. İlhan Abaka'nın Bizans İmparatoru Mihael Paleolok'un kızı ile evlenmesi Trabzon ve Bizans limanlarında İlhanlı devletinin ticarî faaliyetleri için müsbet bir ortam oluşturmuştu. Yine Cenevizli tacirlerin Tebriz'deki faaliyetleri Abaka zamanında en parlak dönemini yaşamaktaydı (Cevâdî, 1378 hş.: 84-85). Siyasî ihtilaflar ve Abaka zamanındaki çatışmalar sebebi ile Deşt-i Kıpçak bölgesi ile ticaretin tacirler tarafından endişeli bir şekilde devam ettiği de bilinmektedir (Reşiduddîn, 1374 hş.: 745). Cenevizli tacirler, bu dönemde özellikle Karadeniz üzerinde ticarî anlamda üstünlüklerini sağlamışlar ve Kırım bölgesinde Suğdak ve Kefe gibi önemli ticaret limanlarını ele geçirmişlerdir. 1267 tarihinde Saray şehrinde bir ticaret merkezi kurmuşlar, 1274 tarihinde ise İlhanlı kontrolünde olan Sivas'ta ticarî temsilcilik açmışlardır (Köprülü, 1931: 16). Hülegü zamanında başlayan Cenevizli tacirlerin İlhanlı ülkesindeki faaliyetleri Abaka zamanında da devam etmiş, Tebriz şehrinde de sayısız İtalyan tacirin mevcudiyetini korumuştur (Polo, 2003: 77-78). Cenevizli tacirler İlhanlıların kendilerine sağladığı güvenli ticaret ortamı ile Hint denizi vasıtası ile İlhanlı ülkesinin güneyine gelen malları kuzeye yani Karadeniz limanlarına taşımakta idiler (Rossabi, 2008: 68).

Sistân ve Horasan bölgesinde İlhanlılara tabi olan Kert hanedanının⁸ Hindistan bölgesi ile kara ticaret yolunu İlhanlılar lehine canlı tutmuşlardır. Ögedey Kaan zamanından itibaren bazı imar faaliyetlerinin yürütüldüğü Herat, Belh ve Merv gibi şehirler Kert hanedanı zamanında ticarî anlamda bir toparlanma dönemi yaşamıştır (Rezevî, 1388 hş.: 236). Seyf-i Herevî eseri *Târihnâme-i Herât*'ta Abaka zamanında bölgenin ticarî açıdan parlak bir dönem yaşadığını kaydetmektedir (Herevî, 1352 hş.: II, 285-287). Ticarî hayatın canlı tutulması için Abaka, Herat şehrinde atölyeler kurdurmuş

⁸ Kert hanedanı hakkında detay bilgi için bkz. Coşkun D. (2020). (Herât'tan Yükselen Işık) Kert Hanedanlığı. İstanbul: Kitabevi.

ve 1281 yılındaki Nişâbûr depremi sonrasında yeniden şehri imar ettiren Abaka, Nişâbûr'da atölyeler yaptırmıştır (Hâfi, 1341 hş: II, 337-340).

Herat bölgesinde olduğu gibi Kirmân'da da Abaka zamanında ticaretin ve zanaatın oldukça ilerlediği aktarılmaktadır (Kirmânî, 1328 hş.: 41). Ortaklara ve tacirlere bu dönemde Kirmân'da İlhanlılara tabi olarak hüküm süren Kirmân Hâkimi Türkân Hâtun oldukça itibar etmekteydi. Abaka'nın adil yönetimi sayesinde İlhanlı ülkesi ticarî açıdan gelişme göstermiştir (Şîrâzî, 1346 hş.: 54,56).

C.Sultan Ahmed Teküdâr Zamanında Ticarî Faaliyetler (1282-1284)

İlhanlı hanedanının ilk Müslüman hükümdarı olan Ahmed Teküdâr döneminin⁹ oldukça kısa ve iç karışıklar içinde geçmesi sebebi ile kaynaklarda bu dönemin ticarî faaliyetlerine dair detaylı bilgi bulunmamaktadır. Ahmed Teküdâr'ın İslâmiyet'i kabul etmesi, Müslüman devlet adamlarının ve şeyhlerin tesirinde kalması Moğol devlet adamlarının tepkisini çekmiş ve Horasan valisi olan Şehzade Argun ile mücadele etmek zorunda kalmıştır (Hândmîr, 1333 hş.: 18-19).

İki yıllık kısa iktidarında Ahmed Teküdâr, Memluklerle ticareti geliştirmek ve ticaret yollarını emniyet altına almak niyetinde idi. Teküdâr'ın bu niyetini Memluk Sultanı Kalavun'a yazdığı mektuptan anlamaktayız. Bu mektupta Ahmed Teküdâr; şehirler ve ülkeler arasında yapılan ticaretin güvenlik içerisinde olması gerektiğine, güvenliği sağlamak adına İlhanlı askerinin ticaret kabilelerine taarruzunun kendisi tarafından yasakladığına ve bu konuda emir verdiğine değinmektedir (İbn'ul-İbrî, 2011: 55).

Ahmed Teküdâr'ın bu mektubu yalnız ticarî emniyetle alakalı olmayıp İslam dünyası ile yakınlaşma amacı ile yazılmıştı. Bu yakınlaşmayı Sultan Ahmed Teküdâr, ticaretin Memluk ülkesi ile yaygın ve güvenilir bir şekilde yapılması ile sağlamak istiyordu. Ahmed Teküdâr döneminin karışıklar içerisinde geçmesi sadece ticarî hayatı değil aynı zamanda iktisadî hayatın her alanını etkilemiştir. Hazinenin bu dönemde hediye veya askerî harekât maksadı ile zayıflatıldığı da bir gerçektir (Şîrâzî, 1346 hş.: 29-32).

D. İlhan Argun Zamanında Ticarî Faaliyetler (1284-1291)

Ahmed Teküdâr'a karşı mücadele eden Horasan valisi şehzade Argun, Teküdâr'ı İlhanlı tahtından indirmiş ve İlhanlı hükümdarı olmuştur (Reşîduddîn, 1374 hş.: 807-808). Argun zamanında vezarete gelen Sa'du'd-Devle¹⁰, bozulan ticarî ve iktisadî işleri yoluna sokma konusunda oldukça çaba sarf etmiş ve Argun döneminde bu anlamda kısmen de olsa başarılı olmuştur. Sa'du'd-Devle, aşırı derecede imtiyaz alan ortakların ticarî ve iktisadî hayat üzerindeki menfaatlerini engellemiş ve önlemler almıştır (Şîrâzî, 1346 hş.: 237-239).

Argun zamanında İran'dan Hindistan'a, Deşt-i Kıpçak'a, Karadeniz limanlarına, Akdeniz limanlarına ve Basra körfezi limanlarına uzanan ticaret yolları oldukça faal bir

⁹ İslâmiyet'i kabul eden ilk İlhanlı hükümdarı. Bilgi için bkz. (Reşîduddîn, 1374 hş.: 785).

¹⁰ Sa'dü'd-Devle için detaylı bilgi için bkz; (Müstevfi, 1342 hş.: 598; Uyar, 2003: XXI, 134-135; Dayı, 2020: 177-183).

haldeydi (Rezevî, 1388 hş.: 241). Ayrıca bu dönemde 1286, 1288 ve 1290 tarihlerinde Avrupa'ya elçiler gönderilerek siyasî ve ticarî ilişkiler canlı tutuluyordu. Hatta Argun zamanında Cenevizliler Irak'ın kuzeyinde Dicle üzerinden Basra körfezine ve Hind denizine kadar uzanan sahada ticaret yapmak için gemiler inşa etmeye başlamışlardı (Cevâdî, 1378 hş.: 101).

Argun zamanında 1284 tarihinde Seylan ve Hindistan'dan deniz yolu ile elçilerin ticaret yapmak maksadı ile Sultan Kalavun'un huzuruna çıktıkları kaynaklarda zikredilmektedir (Rezevî, 1388 hş.: 242). Argun döneminde Basra körfezi ve Hind denizi ticareti oldukça faal idi. Ticaretin bu parlak dönemi Avrupalı seyyahlar tarafından kaleme alınmakta, Kirmân ve Fars bölgelerinin limanları üzerinden başlayan bu ticaret yolu Hindistan sahilindeki limanlara kadar uzanmaktaydı (Rezevî, 1388 hş.: 242).

Reşîduddîn, Deşt-i Kıpçak bölgesine Kafkasya üzerinden ticaret yapan ortak ve tacirlere saldıran yağmacıların 1289 tarihinde düzenlenen bir sefer ile Argun zamanında bölgeden uzaklaştırıldıklarına değinmektedir (Reşîduddîn, 1374 hş.: 813) Yine bu dönemde İran ve Çin arasındaki kara ticareti yani İpekyolu ticaretine ek olarak iki ülke arasında daha güvenli bir imkân sağlaması nedeni ile deniz yolu ticareti de oldukça etkindi (Âştîyânî, 1374 hş.: 568-569). Argun zamanında Avrupa sarayları ve Papalık ile geliştirilen ilişkiler ticarete de yansımış, özellikle Anadolu ve Karadeniz ticaret yolları bu bağlamda önem kazanmıştı (Âştîyânî, 1374 hş.: 570-571). Bu dönemde Hindistan ticareti hem deniz yolu hem de kara yolu olarak oldukça gelişmişti. Reşîduddîn Fazlullah bu dönemde Mekran üzerinden Umman denizi sahiline ulaşmış, deniz yolu ile Hindistan'a gitmiş ve Multan, Kabil ve Herat kara yolu ile İlhanlı ülkesine dönmüştür (Reşîduddîn, 1947: 162-164).

Argun zamanında İlhanlı ticarî faaliyetleri parlak bir dönem yaşamıştır. Özellikle Karadeniz üzerinden Cenevizli tacirle vasıtası ile Avrupa ülkeleri ile iyi bir ticarî ilişki kurulduğu malumdur. Yine Basra Körfezi ve Umman denizi sahillerinde bulunan İlhanlı limanların oldukça işlek olması Hindistan ile gelişmiş bir ticarî hayatın bu dönemde mevcut olduğunu göstermektedir.

E.İlhan Keyhatu Zamanında Ticarî Faaliyetler (1291-1295)

Yaklaşık dört yıl kadar İlhanlı hükümdarı olan Keyhatu zamanı¹¹, İlhanlı malî hayatının çıkmaza girdiği bir dönem olarak bilinmektedir. Bu durum kendini ticarî hayatta da göstermektedir. Mali buhrandan çıkış için çav yani kâğıt para uygulamasına geçildi ise de; halkın ve tacirlerin bu mali çöküş döneminde kâğıt paraya teveccüh etmemesi çav uygulamasının kısa süre de iptal edilmesine sebep olmuştur (Mîrhând, 1339 hş.: V, 368-371). İlhanlı ülkesinde bu yeni kâğıt para sistemine geçiş aslında tacirleri de etkilemişti. Çavhanelerin kurulduğu kâğıt para basımına izin verilen İlhanlı şehirlerine baktığımızda bu şehirlerin ticaret yolları üzerindeki önemli merkezler olduğunu görmekteyiz. Diyâr-i Bekr, Musûl, Kirmân, Şîrâz bu mühim ticarî

¹¹ Keyhatu hakkında detaylı bilgi için bkz, (Reşîduddîn, 1374 hş.: 180)

merkezlerden olup tacirler ellerindeki malı bu merkezlerde ulaşılabilecekleri kâğıt para ile çok rahat bir şekilde satabileceklerdi (Şîrâzî, 1346 hş.: 272).

Bu siyasî ve malî açıdan karışık dönemin ticarî geçmişi ile ilgili kaynaklarda detaylı bilgiler mevcut değildir. Fakat Gâzân Han döneminde Reşîduddîn Fazlullah'ın geçmişe yönelik olarak malî buhran sebepleri arasında Moğol yöneticilerinin himayesinde olan ortaklara yüklü miktarda kredilerin verilmesi ve ortaklara yani tacirlere devlet hazinesinin borçlanması gösterilmektedir (Reşîduddîn, 1374 hş.: 1061-1063, 1090-1091). Bu dönemde Cenevizli tacirlerin Hazar denizi üzerinden Don ve Volga nehirlerine kadar taşıdıkları ticarî malzemeleri Avrupa'ya ulaştırdıkları bilinmektedir (Rezevî, 1388 hş.: 250). Bu durum bize Cenevizli tacirlerin sadece Karadeniz ticareti ve Karadeniz sahillerine ulaşan ticaret yolları ile ilgilenmediklerini ayrıca Hazar denizi ticaret yolları ve daha önceki dönemlerde Dicle vasıtası ile Basra körfezi ticareti ile de yakından alakalı olduklarını göstermektedir.

Dâhili iktisat için kötü bir dönem olan Keyhatu zamanı, İlhanlı dış ticareti bağlamında düşünüldüğünde aslında Cenevizlilerin oldukça etkin olduğu parlak bir dönemdir. Keyhatu zamanında Altın Ordu hükümdarı olan Mengü Timur ile ticarî güvenliğin sağlanması anlamında İlhanlıların Altın Ordu devleti ile anlaştıkları da bilinmektedir. *Târih-i Vassâf*'ın aktardığına göre; bu dönemde at ve koyun sürülerinin ticareti her iki devlet arasında yapılmıştır (Şîrâzî, 1346 hş.: 51).

Emniyet ve siyasî muktedirlik ile orantılı olarak faaliyetleri şekillenen ticaretin, İlhanlı yönetimi zamanında farklı zaman dilimleri içerisinde siyasî iktidarların çeşitli alanlardaki başarılarına göre değişiklik arz ederek İlhanlı ülkesinde bir seyir izlediği bilinmektedir. Bu bağlamda Argun ve Sultan Ahmed dönemlerindeki çekişme evresinde ve Keyhatu döneminden başlayarak Gazan Han dönemine kadar süren siyasî ve iktisadî belirsizlik zamanlarında İlhanlı ülkesindeki ticarî faaliyetler olumsuz yönde etkilenmiştir (Reşîduddîn, 1374 hş.: 790-795, 836-862; Şîrâzî, 1346 hş.: 150-251, 188-192).

F.Gâzân Mahmûd Han Zamanında Ticarî Faaliyetler (1295-1304)

Gâzân Mahmûd Han'ın¹² İlhanlı tahtına geçmesi, İslamiyet'i kabul etmesi İlhanlı tarihini her alanda olduğu gibi ticaret hayatında da etkilemiştir. Gâzân Han'ın ıslah çalışmaları malî sistemi oluşturan tüm unsurları etkisi altına almakla kalmayıp, Ahmed Tekûdâr döneminden itibaren sarsılan malî sisteme bir düzen vermiştir. Bu kısa çatışma dönemlerinden sonra İlhan Argun'un döneminde ve Gâzân Han döneminde olduğu gibi ticarî açıdan başarılı ve parlak dönemlerin de yaşandığı bir gerçektir (Rezevî, 1388 hş.: 229).

Gâzân Han döneminde alınan tedbirler ve reformlar sayesinde hem dâhili hem de harici ticaretin parlak bir dönem yaşadığını söyleyebiliriz. Gâzân zamanında ticaret bazı fermanlar ile yeniden düzenlenmiş, 1305 tarihli bir fermana göre; ticarî hayatta sömürü yasaklanmış ve tacirlere uygulanan muamelat ıslah edilmiştir (Şîrâzî, 1346 hş.: 345). Fırsatçılık ve Moğol devlet adamlarından güç alarak ticareti tesir altında bırakma

¹² İlhanlı hükümdar Gâzân Mahmûd Han hakkında bilgi için bkz, (Reşîduddîn, 1374 hş.: 917).

önlenmeye çalışılmıştır. Bu düzenlemeler ile ticaretteki düzensizlik büyük ölçüde azalmış, ortakların ferman ve payzalar¹³ ile menfaatperest davranışları engellenmiştir (Reşîduddîn, 1374 hş.: 1059-163).

Bu dönemin ticarî hayatına dair önemli sorunlarından birisi de ticaret yollarının güvenliği ve yolkesen haydutların ticaret yolları üzerindeki faaliyetleri idi. Haydutlar ve bu guruplara yardım edenler Gâzân zamanında yasa gereğince cezalandırılarak ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Gâzân zamanında taşımacılıkta tacirlerin kullandığı hayvanlar üzerinden vergi alınmakta idi ve bu vergi, her dört eşek ve her iki deve için yarım akçe olarak belirlenmişti (Rezevî, 1388 hş.: 256).

Yolların güvenliği bu dönemde ticarî hayat için elzem bir duruma ulaşmış ve bunun için önemli adımlar atılmıştır (Reşîduddîn, 1374 hş.: 1052-1053). Şehirlerin yakınlara tacirlerin güvenliğini sağlamak amacı ile kervansaraylar inşa edilmiş, devamlı şehirlerarası ticaret yapan kabilelerin sağlık açısından ülke genelinde salgın hastalıkları taşımamalarına yönelik olarak şehirlerin yakınında bulunan bu kervansarayların dâhilinde hamamlar da inşa edilmiştir. Ticaret mallarından vergi alan ve şehirde bulunan tamgacıların¹⁴ da yine şehrin yakınında bulunan bu kervansaraylarda ya da kontrol noktalarında görev yaptıkları da bilinmektedir. Gâzân zamanında Tebriz'in dışında kurulan Gâzâniyye hisarı bunun en güzel örneğidir (Reşîduddîn, 1374 hş.: 995-996).

Gâzân Mahmûd Han zamanında yapılan bu düzenlemeler ile tacirlerden keyfi alınan tüm vergiler yasaklanmış, onlardan yasanın belirlediği ölçüde tamga vergisi alınmış ve yolların güvenliği büyük oranda sağlanmıştır. Bu vergi tacirin malının yüzde beşinden fazla olmayacak bir şekilde ayarlanmıştı. Reşîduddîn Fazlullah'ın İsfahan örneği verdiği bir mektubunda çiftçilerden onda bir oranında ve tamga vergisi olarak yüzde beş oranında vergi alınması gerektiğine ve adalet ile davranılmasına dikkat çekmekte ve İsfahan özelinde bu uygulamanın tün İlhanlı ülkesin kanun olarak geçerli olduğuna değinmektedir (Reşîduddîn, 1947: 33-34). Yine bu dönemde para ayarında da düzenlemeler yapılmıştır. Ortakların İlhanlı ticarî hayatındaki resmî olmayan etkinlikleri Gâzân Han'ın aldığı tedbirler ile kontrol altına alınmıştı. İlhanlı hanedanına mensup hatunlara bağlı ticaret yapan ortakların faaliyetleri de düzenlenmişti (Reşîduddîn, 1374 hş.: 1057-1061, 1084-1085, 1090-1091).

Gâzân Han'ın İslamiyet'i kabul etmesi ile Memluklerle olan ilişkilerini düzenlemek amacı ile Memluk sultanına gönderdiği mektupta, her iki ülke arasında ticarî ilişkilerin geliştirilmesi lüzumuna değinilmiştir. Gâzân Han, siyasî ihtilafların etkisinden ticarî ilişkileri uzaklaştırmak istemekteydi (Şîrâzî, 1346 hş.: 272). Tüm bunların yanında Avrupa ülkeleri ile ticarî faaliyetlerin devamlılığı İlhan ülkesini Memlukler karşısında ayrıcalıklı bir konuma getirmekte idi. Daha önce Argun zamanında Fransa ve İngiltere'ye elçi olarak gönderilen Cenevizli bir tacir bu dönemde de İlhanlı-Avrupa ilişkilerini güçlendirmek için elçilik yapmıştır (Cevâdî, 1378 hş.: 94). Gâzân Han'ın Bizans İmparatoru Andronikos'un kızı ile evlenmesi Bizans ile ticarî ilişkilerin özellikle

¹³ Payza hakkında bilgi için bkz, (Emîn, 1357 hş.: 78-79).

¹⁴ Ticaret vergisini toplayan memur. Bilgi için bkz, (Dayı, 2020: 368-370).

Karadeniz’de gelişmesine sebep olmuştur (Reşîduddîn, 1374 hş.: 951). Cenevizli tacirlerin İlhanlı başkenti Tebriz’de bir konsolosluk çatıkları ve bu konsoloslukta yirmi dört kişiden oluşan bir ticaret komisyonunun bulunduğu bilinmektedir. Abaka zamanından beri İlhanlı ülkesinde etkin olan Cenevizlilerin yanında Venedikli tüccarlarında özellikle Gâzân Han sonrasında İlhanlılar ile imzaladıkları ticaret anlaşmaları ile faal olmuşlardır. Gâzân zamanında doğu ülkelerini gezen Francesco Balducci Pegolotti, Aras ve Tebriz arasındaki her menzilin ticaret vergisi toplamının 1209 akçe olduğunu ve menzillerde görev yapan memurların ticaret yollarının güvenliği için oldukça çaba sarf ettiklerini, menzillerde tacirlerin ihtiyaç duyduğu hamam ve benzeri tesislerin bulunduğunu ve ayrıca ticarî durak noktalarında menzillerde ne kadar vergi alınması gerektiğine dair adalet levhalarının mevcut olduğunu aktarmaktadır (Cevâdi, 1378 hş.: 111-112).

Önceki İlhanlı hükümdarları zamanında Çin ve Hindistan diyarları ile yürütülen başarılı kara ve deniz ticareti Gâzân zamanında da aynen devam etmiş, Gâzân Han’ın elçileri Çin’e gitmişler, burada dört yıl kadar ikamet etmişlerdir. Güney Asya ülkeleri ile bu dönem baharat ve şifalı bitkiler ticareti oldukça geliştirilmişti (Reşîduddîn, 1374 hş.: 971). Gâzân Han öncesinde parlak bir dönem yaşayan Basra körfezi ticareti, Gâzân zamanında da gelişim göstermiş hatta Cemâleddîn İbrahim Tayyibî gibi İlhanlı devlet adamları Basra körfezi ticareti ile meşgul olmuşlar ve önemli servete ve güce ulaşmışlardır. Cemâleddîn İbrahim Tayyibî, on yıl boyunca Basra körfezini mukataa olarak elinde tutmuş ve Gâzân Han’ın huzuruna geldiğine hana; bin at, kıymetli çeşitli inciler, altın işlemeli elbiseler, çeşitli mücevherler, Hindistan ve Çin ülkelerinde imal edilen altın ve gümüş eşyalar takdim etmiştir (Şîrâzî, 1346 hş.: 331). Bu durum bize Gâzân Han zamanında Hindistan ve Çin ülkeleri ile yapılan ticaretin ne kadar yaygın olduğunu göstermektedir. Gâzân Han’ın aldığı tedbirler ve yaptığı reformlar sayesinde İlhanlı ülkesinde ticaretin parlak bir dönem yaşadığını, bir düzene kavuştuğunu ve ülkenin iktisadî yapısının toparlanma gösterdiğini söyleyebiliriz.

Yine ticaret ile büyük servet sahibi olan isimlerin arasında Reşîduddîn Fazlullah da bulunmaktadır ki kendisi bir mektubunda iki yüz elli bin tümen miktarındaki emvalini ticaret için güvenilir bir tacire verdiğini belirtmektedir (Reşîduddîn, 1947: 237-238). İlhanlılar zamanında devlet büyüklerinin de ticaret vasıtası ile büyük servetler edindiği bilinmekte ve bunların arasında Şemseddîn Tâzîkû, Cemâleddîn İbrahim Tayyibî, Şemseddîn Cüveynî, Vecîheddîn Feryûmedî zikredilmektedir (Rezevî, 1388 hş.: 253).

G.Olcaytû Muhammed Han Zamanında Ticarî Faaliyetler (1304-1316)

Gâzân Han’dan sonra İlhanlı hükümdarı olan Olcaytû¹⁵ zamanında ticaret, Gâzân Han’ın koyduğu kanunlar doğrultusunda devam etmekteydi. Olcaytû’nun inşa ettirdiği Sultaniye şehri bu dönemde Tebriz’den sonra ülkenin en önemli ticaret merkezi olmuştur. Olcaytû, Gâzân Han zamanında olduğu gibi Avrupalı devletler ile ticarî işbirliğini devam ettirerek Memluklerin aleyhine Avrupalı tacirler ile ittifak içerisinde idi. Hükümdarlığının ilk yıllarında Memluk ülkesine gönderdiği elçi ile tıpkı Gâzân

¹⁵ İlhanlı hükümdarı Olcaytû hakkında bkz, (Şîrâzî, 1346 hş.: 276).

döneminde olduğu gibi Memluk ülkesi ile dostane bir ilişki ve ticaret yollarının emniyeti konusunda işbirliği talep etmekteydi (Şîrâzî, 1346 hş.: 475-477).

Horasan coğrafyası üzerinde hak iddia etmekte ve bu yüzden Abaka döneminden başlayarak muhtelif dönemlerde Horasan'a askerî harekâtlar düzenlemekteydi (Şîrâzî, 1346 hş.: 331). Ayrıca Olcaytû, Fransa Kralı VI. Filip'e de bir mektup göndermiş ve ticarî ilişkilerin geliştirilmesi vurgusu yapmıştır (Rezevî, 1388 hş.: 262). Venedikli tacirlerin İlhanlı ticaretindeki etkisi Olcaytû zamanında etkili olmuş, bu dönemde Thomas adlı tüccar 1307 tarihinde İran'a gelmiş ve Olcaytû Han'ın himayesine girmiştir (Cevâdî, 1378 hş.: 112). Cenevizlilerin Trabzon-Tebriz arasındaki ticaretinin yanında Hazar denizinde de gemiler ile İlhanlı ve Atın Ordu ülkeleri arasında ticaret yaptıkları bilinmektedir (Müstevfi, 1342 hş.: 200). Hindistan ve Çin ticaretinde Kîş adası ve Hürmüz'ün bu dönemde de önemini korumuş, Şîrâz şehri ortakların ve tacirlerin mühim merkezlerinden olmuştur (Benâketî, 1348 hş.: 409).

H.Ebû Sa'îd Bahadır Han Zamanında Ticarî Faaliyetler (1317-1335)

Gâzân ve Olcaytû zamanındaki yerine oturmuş ticarî düzen, Ebû Sa'îd Bahadır Han¹⁶ döneminde de devam etmiştir. Olcaytû Han zamanından itibaren imtiyaz elde etmeye başlayan Venedikli tacirler, Ebû Sa'îd Bahadır Han döneminde de elde ettikleri imtiyazlar ile Cenevizli tacirlere rakip olmaya başlamışlardır. 1322 tarihinde Venedik'ten gelen Mikle Dalfino adlı tacir, Venedik devleti adına bütün İlhanlı ülkesinde Venedikli tacirlerin özgür bir şekilde ve bazı ticarî vergilerden muaf olarak ticaret yapmaları hakkını elde etmişti. Ayrıca Venedik, Tebriz'de bu dönemde bir konsolos açmıştı (Rezevî, 1388 hş.: 265).

1324 tarihinde Rahip Uderik Karadeniz üzerinden İtalya'dan İlhanlı ülkesine gelmiş, İlhanlı coğrafyasında birçok yeri gezmiş, Hindistan ve Güney Asya bölgelerine de seyahat ettikten sonra Tebriz'e dönmüştür. Uderik seyahatnamesinde Tebriz, Kaşan ve Sultaniye şehirlerini ticarî açıdan oldukça zengin ve canlı tasvir etmiştir. 1323 ve 1324 yılları arasında İlhanlı ülkesinde bulunan Curdanus'un mektuplarında Basra körfezi, Sultaniye ve Tebriz gibi şehirlerin ticarî hayatından bahsedilmektedir. 1333 tarihinde İran'da bulunan Jan Kuran ise Basra körfezinden Çin'e uzanan denizi ticaretinin oldukça parlak olduğunu kaydetmektedir (Cevâdî, 1378 hş.: 103-106). İtalyan şehir devletleri bu dönemde Karadeniz ticaretindeki hâkimiyetleri ile İlhanlılar ve Avrupa arasındaki ticareti sağlamakta idiler, bu bağlamda Karadeniz ticareti XIII. yüzyıl Moğol devletleri ticaret tarihi için oldukça önemlidir (Malowist, 1937:36).

Ebû Sa'îd Bahadır Han zamanında Ön Asya coğrafyasını gezen İbn-i Batuta eserinde İlhanlı ülkesinde yaşayan büyük tüccarlardan bahsetmektedir. Bunların arasında Alâaddîn AVECİ, Melik'ul-Tüccâr Kâzerûnî, Şemseddîn Kulâhdûz, Necmeddîn Gîlânî, Hâce Nasir Diyârbekrî ve Hâce İshâk zikredilmektedir. Ebû Sa'îd Bahadır Han döneminde ticaret akışını emniyetli ve devamlı kılmak için birçok yol ve köprü yapımı işlerine de İlhanlı devletinin giriştiği bilinmektedir. Bu bağlamda Tâceddîn Alişâh, Emîr

¹⁶ Ebû Sa'îd Bahadır Han hakkında bkz, (Şebânkâreî, 1343 hş.: 208).

Çoban, Erzurum Pasinler'de Emir Sulduz ve Ziyau'l-Mulk Nahcivânî köprüleri inşa edilmiştir (Rezevî, 1388 hş.: 268-269). Şebankare'de eserinde Hint hükümdarı Sultan Muhammed'in elçisinin deniz yolu ile Ebu Said Bahadır han zamanında sulh ve dostluk anlaşması yapmak üzere geldiğinden bahsetmektedir (Şebânkâreî, 1343 hş.: 288).

Nuzhet'ul-Kulûb'un yazarı Müstevfî; Basra hurmasının Çin ve Hindistan'a, Isfahan meyvelerinin Hindistan ve Anadolu'ya ticarî mal olarak taşındığından bahsetmektedir. Müstevfî ayrıca Sivas yününün, Erzurum halılarının, Huzistan'ın Pamuk ve şeker kamışının, ünlü ticarî mallara olduğunu kaydetmektedir (Rezevî, 1388 hş.: 269-270). *Nuzhetu'l-Kulûb*'a göre bazı İlhanlı şehirlerinin yıllık ticarî vergi gelirleri şöyledir; Tebriz 875.000 dinar¹⁷, Bağdad ve Anbar 800.000 dinar¹⁸, Şîrâz 450.000 dinar¹⁹, Vâsit 448.500 dinar²⁰, Isfahan 350.000 dinar²¹, Yezd 251.000 dinar²², Sultaniye 200.000 dinar²³, Kâşân 117.000 dinar²⁴, Hemedân 105.000 dinar²⁵, Meraga 70.000²⁶, Kazvîn 55.000 dinar²⁷, Kum 40.000 dinar²⁸ ve Zencân 12.000 dinar²⁹.

III. İlhanlılar Zamanında Ticaret İle İlgili Bazı Terimler ve Memuriyetler

Kervânsâlârî: İlhanlılar tarafından bu memuriyette getirilen kişi, ticaret yollarının emniyetinden ve kafilelerden sorumlu olup tacirlerden ma'hûd denilen bir vergi almaktaydı. Nahcivânî'nin aktardığına göre, Kervânsâlârî makamının başında Tâceddîn Alişâh bulunmakta idi. (Nahçivânî, 1976: II, 171-172). Sultaniye, Isfahan, Yezd ve Irak-i Acem diyarlarının kervânsâlârî görevi Seyfeddîn Mogûltây'ın üzerinde bulunuyordu (Nahçivânî, 1976: II, 174).

Râhdârî: Râhdârîler, ticaret yolları üzerinde bulunan ve ticarî kafilelere soru çıkaran haramiler veya soyguncular ile bizzat mücadele etmekte idiler, râhdârî görevinde bulunanlar tacirlerden tutgavul³⁰ veya râhdârî denilen bir vergi almakta idiler. Gâzân zamanında bu vergi belirli bir kaide üzerinden alınmakta ve yine aynı dönemde Emîr Bûrâlgî adlı bir komutan yaklaşık on kişilik bir askerî birlik ile râhdârî görevinin başında bulunuyordu. Nahcivânî'ye göre Şemseddîn Emîre ve Cemâleddîn Âyâz gibi isimler yolların güvenliğinden sorumlu idiler. (Nahçivânî, 1976: II, 166-168).

¹⁷ Müstevfî, 1342 hş.: 90.

¹⁸ Müstevfî, 1342 hş.: 37.

¹⁹ Müstevfî, 1342 hş.: 39

²⁰ Müstevfî, 1342 hş.:50.

²¹ Müstevfî, 1342 hş.: 54.

²² Müstevfî, 1342 hş.:84.

²³ Müstevfî, 1342 hş.: 60.

²⁴ Müstevfî, 1342 hş.:74.

²⁵ Müstevfî, 1342 hş.: 80.

²⁶ Müstevfî, 1342 hş.: 100.

²⁷ Müstevfî, 1342 hş.: 64.

²⁸ Müstevfî, 1342 hş.:74.

²⁹ Müstevfî, 1342 hş.: 67.

³⁰ Muhafiz. Bilgi için bkz, (Emîn, Emîn, 1357 hş.: 86-87.)

Tamgacı: Tamga, Moğolca bir kelime olup “*damga*” anlamına gelir. Tüccâr ve zanaatçılardan alınan verginin adı da “*tamga*” idi. Bu vergi uygulaması İlhanlı devletinin kuruluşundan itibaren görülmektedir (Kadyânî, 1384 hş.: 92; Dayı, 2020: 368-370). Tacirlerden tamga vergisini toplayan memura bu dönemde Tamgacı denilmekteydi. Tamgacıya yardım eden bir bitikçi gurubu mevcut idi ve Gâzân Han zamanında tamga vergisi üzerinde de düzenlemeler yapılmıştı (Reşiduddîn, 1374 hş.: 809, 996, 1024-1026; Nahçivânî, 1976: II, 139-140).

Meliku't-Tüccâr: İlhanlılarda Meliku't-Tüccâr, tacirlerin her türlü haklarını korumakla yükümlü olan kişiydi. Bir nevi avukat gibi düşünebileceğimiz Meliku't-Tüccâr, Şer 'î mahkemede ve Dîvân-i Bozork'da tacirlerin sorunlarını dile getiriri ve onların haklarını savunurdu, Meliku't-Tüccâr olarak bu dönemde Hâce Zeyneddîn Ali bulunuyordu (Nahçivânî, 1976: II, 158-160).

Ortak: Moğol döneminin önemli ticaret müesseselerinden birisi de ortaklık teşkilatıdır. Moğol hanedanına mensup kişiler veya devlet adamları ellerindeki sermayeler ile ya da devlet hazinesinden verdikleri krediler ile ticaretten elde edilen kâr karşılığında tacirler ile müşterek ticaret yapmakta idiler. Bu sisteme Moğol ve İlhanlı dönemlerinde ortaklık denilmekte idi. Ortaklar, ticarî ve siyasî imtiyazlara sahiptiler (Reşiduddîn, 1374 hş.: 48). Ortaklar, yarlıg ve payzalar ile tüm İlhanlı ülkesinde rahat bir şekilde ticaret yapabilmekte idiler (Cüveynî, 1329 hş.: III, 89).

Ortakların sorunları ile ilgilenen Dîvân-i Mesâs diyebilen bir kurum da mevcuttu (Reşiduddîn, 1374 hş.: 1076-1077). *Târih-i Vassâf* ta ortaklara ait hayvanlara reayanın taarruz edilmemesine yönelik Argun zamanına ait bir emire özellikle yer verilmesi aslında ortaklar vasıtası ile yapılan ticaretin İlhanlılar için ne kadar önemli olduğunu göstergesidir (Şîrâzî, 1346 hş.: 237-238). Gâzân Han zamanında 1299 ve 1305 tarihlerindeki fermanlar ile Keyhatu zamanından itibaren oldukça imtiyaz kazanan ortakların menfaatçi faaliyetlerini engellemek istenmiştir (Şîrâzî, 1346 hş.: 345).

IV.Sonuç

Ticarî faaliyetler, tıpkı tarım gibi devletlerin iktidarlarını devam ettirmesi için gerekli bir kaç önemli ekonomik uğraş arasında yer almaktadır. En eski çağlardan itibaren insanoglu ticaretin önemini kavramış, ticaret sayesinde eğitim, kültür, sanat ve sosyal etkileşimde ilerlemeler kaydetmiştir. Ortaçağ dünyasının ticarî etkinliklerinin bel kemiğini oluşturan ipek yolu, XIII. yüzyıl boyunca Cengiz Han ailesine mensup hanedanlar tarafından idare edilmiştir. İpek ve baharat yolunu Ön Asya ve Anadolu'ya bağlayan önemli bir kavşak bölgelerine hâkim olan İlhanlı hanedanı, İran'a ve kendilerine tabi coğrafyalara ticarî anlamda ellerinde tutuyor, hatta mezkûr coğrafyalara komşu ticarî bölgelerde de kurdukları ittifaklar ile faal bir şekilde yer alıyorlardı.

İlhanlı dönemi ticarî faaliyetlerini etkisi altına alan unsurlara baktığımızda siyasî açıdan iki önemli olgu karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan ilki, İlhanlı hanedanının kendi içerisindeki siyasî durumu, diğeri ise İlhanlı devletinin ticarî anlamda ittifak kurduğu devletlerin İlhanlı ticaretine etkisidir. Abaka ve Gâzân Han dönemi gibi siyasî olarak İlhanlı iktidarının güçlü olduğu zamanlarda İlhanlı ülkesinde ticaretin parlak bir dönem

yaşadığını görmekteyiz. Ayrıca Cenevizli tüccarlar ile İlhan Hülegü zamanından itibaren yapılan ticarî ittifaklar, Basra'dan Hazar ve Karadeniz limanlarına kadar ticarî hayatı canlandırmıştır.

Hülegü zamanında İlhanlı devletinin yeni şekillendirilen ticarî hayatı, yapılan müttefikler ile yani İtalyan devletleri ile farklı bir boyuta girmişti. Hülegü'nün ülke geneline hâkim olması ve kurduğu yeni ticaret düzeni daha sonraki dönemlerde de devam edecektir. Bu açıdan Hülegü zamanı İlhanlı ticarî istikameti için oldukça önemlidir. Abaka döneminde babası zamanındaki ticarî anlayış ve ittifaklar devam etmiş, onun zamanında Kilikya Ermenileri Doğu Akdeniz limanlarında, Cenevizliler Karadeniz limanlarında, Hintli ve Çinli tacirler ise Basra limanlarında İlhanlı ticaretinin temsilcileri olmuşlar ve İlhanlı ülkesinde ticarî malları dünyanın birçok yerine ulaştırmışlar ve İlhanlı ülkesine değerli ticarî malları getirmişlerdir. Ahmed Teküdâr'ın İslamiyet'i kabul etmesi İlhanlı ticarî anlayışa yeni bir bakış açısı getirmiş, Teküdâr, Memluklerle ticarî anlamda yakınlaşmak istemiştir. Fakat bu dönemin çok kısa sürmesi onun bu ticarî ilişki isteğinin gelişmemesine sebep olmuştur.

Teküdâr'ın vefatından Gâzân Mahmûd Han'ın İlhanlı tahtına geçene kadar İlhanlı ticaretinde inişli çıkışlı bir dönemin yaşandığını görmekteyiz. Argun zamanında nispeten düzelen ticarî hayat Keyhatu zamanında yaşanan malî çıkmaz döneminden olumsuz yönde etkilenmişti. Buna rağmen İlhanlı ülkesi içerisinde özellikle Cenevizli tacirlerin etkin bir ticarî hayata devam ettirdiklerini İlhanlı tarihinin tüm dönemleri için söyleyebiliriz. Gâzân Mahmûd Han'ın her alanda yaptığı ıslah hareketinden İlhanlı ticaretinin de etkilendiğini görmekteyiz. Yolların güvenliği, ticarî vergiler ve tacirlerin ihtiyaçlarına binaen yapılan tesisler İlhanlı ticaretinin istikrara kavuşmasına sebep olmuş, Gâzân Han'ın bu istikrarlı düzeni Olcaytû ve Ebû Sa'îd Bahadır Han'lar zamanında da devam etmiştir. Olcaytû zamanından itibaren Cenevizli tacirlerin yanında Venedikli tacirlerin de ön plana çıkması İlhanlı ticareti üzerin İtalyan şehir devletlerinin bir çekişme içerisinde olduklarının en güzel örneğidir. Tebriz, Sultaniye, Kîş ve Hürmüz Adaları, Bağdad, Basra, Şîrâz ve Kirmân gibi önemli şehirlerde Arap, Hintli, Çinli, Cenevizli ve Venedikli tacirlerin ikamet ettikleri bilinmektedir.

İlhanlı ticarî hayatı on ticarî güzergâh üzerinden dünyanın farklı bölgelerine doğru bir akış göstermektedir. Bunlardan ilki, Kert hanedanının vasıtası ile Belh, Herât üzerinden Hindistan'a uzanan kara ticareti yolu, ikinci; Kirmân, Mekrân ve Umman denizi üzerinden Hindistan'a uzanan deniz ticaret yolu, üçüncüsü; Bağdad, Basra körfezi, Kîş ve Hürmüz adalarından Arap denizine ve Uman denizine uzanan Hindistan ve Çin güzergâhı, dördüncüsü; Mâzenderân üzerinden Hazar denizine, Don ve Volga nehirlerine uzanan Doğu Avrupa'ya ulaşan deniz ticaret yolu, beşincisi; Tebriz, Erzurum hattı üzerinden Karadeniz limanları uzanan Avrupa'ya doğru yol alan ticaret hattı, altıncısı; yine Tebriz, Erzurum hattı üzerinden Anadolu içlerine ve Bizans'a ulaşan kara ticaret yolu, yedincisi; Azerbaycan üzerinden Kilikya bölgesine ve Ayas limanına yani Doğu Akdeniz'e uzanan ticarî güzergâh, sekizincisi ise; Dicle vasıtası ile Kuzey Irak'tan Bağdad ve Basra körfezine ulaşan nehir ticaret yolu, dokuzuncusu; Hârizm tafaından Horasan'a uzanan İpekyolu güzergâhı bu dönemde Çağataylılar ile devamlı mücadeleden dolayı saydığımız diğer ticarî hatlara nispeten daha az faal olan ticarî

güzergâh, onuncusu ise; Kafkasya üzerinden Altı Ordu Devleti sahasına yani Deşt-i Kıpçak'a uzanan ticarî yoldur.

İlhanlı dönemi ticaretine genel olarak baktığımızda Moğol istilası sonrasında büyük bir tahribata uğrayan İran coğrafyası, Ögedey Kaan'dan itibaren yapılan imâr faaliyetleri ile tekrar ticarî hayata kazandırılmaya çalışılmıştır. Fakat Hülegü'nün bu coğrafyaya gelişinden sonra ticarî anlamda bir gelişim kaydetmeye başlamıştır. İpek ve baharat yollarının hem kara hem de denizden bu bölge üzerinden geçmesi İlhanlılar zamanında ticaretin yeniden canlanmasına sebep olmuştur. İlhanlıların özellikle Avrupalı ve Güney Asyalı tacirler ile iyi ilişkiler içerisinde olması dönemin ticarî hayatını olumlu bir yönde etkilemiştir. Muhakkak ki; İlhanlı tarihi üzerine yapılan araştırmalarda, dönemin iktisadî ve kültürel tarihine daha çok yer verilmesi, İlhanlı tarihine bakış açımızı genişletecek ve İlhanlı tarihini tüm yönleri ile kavramamızı sağlayacaktır.

Kaynaklar

- Âştiyânî, A. İ. (1374 hş.). Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî I-II. Tahrân: Emîr Kebîr.
- Barthold, W. (1990). Moğol İstilasına Kadar Türkistan. Ankara: TTK.
- Bedrosian, R. (1997). "Armenian During the Seljuk and Mongol Periods" in The Armenian People from Ancient to Modern Times, 1, New York, 241-271.
- Benâketî, S. M. D. (1348 hş.). Târîh-i Benâketî. Tahrân:
- Bîbî, El Huseynb. M. R. (1956). El-Evâmirü'l-'Alâiyye fi'l-Umûri'l-'Alâiyye. Ankara: TTK.
- Cevâdî, H. (1378 hş.). İrân ez Dîde-i Seyyâhân-i Arûpâî. Tahrân: İntişârât-i Bûte.
- Ciociltan, V. (2012). The Mongols and the Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries, Bostan: Brill Publising.
- Cüveynî, A. (1329 hş.). Târîh-i Cihânguşâ I-II-III. Tahrân:
- Coşkun D. (2020). (Herât'tan Yükselen Işık) Kert Hanedanlığı. İstanbul: Kitabevi.
- Dayı, Ö. (2020). Moğolların Teşkilat ve İdarî Tarihi. Ankara: Altınordu.
- Ebû'l-Fidâ, (1349 hş.). Takvîmu'l-Buldân. Tahrân: İntişârât-i Bonyâd-i Ferheng-i İrân.
- Emîn, Ş. Ş. (1357 hş.). İstîlâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl. Tahrân: İntişârât-i Ferheng-i Edeb ve Hüner-i İrân.
- Emmerick, R. E. (2007). Iranian Languages and Texts from Iran and Turan. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Erdem, İ. (2003). "Türkiye Selçuklu-İlhanlı İktisadî, Ticari İlişkileri ve Sonuçları", TAD, 33, Ankara, 49-67.
- Esîr. (1987). El-Kâmil fi't-Târîh Büyük İslâm Tarihi. İstanbul: Bahar Yay.

- Ferec İ. (2011). *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*. Ankara: TTK.
- Hâfî, F. A. (1341 hş.). *Mecmel-i Fasîhî*. I-II-III, Meşhed.
- Hândmîr, G. H. (1333 hş.). *Habîbu's-Siyer I-IV*. Tahrân: Kitâbfurûş-i Hayyâm.
- Hemedânî, R. F. (1947), *Mekâtibât-i Reşîdî*. Lahor.
- Herevî, S. (1381 hş.). *Pîrâste-i Târîhnâme-i Herât*, Tahrân.
- Herevî, S. (1943), *Pîrâste-i Târîhnâme-i Herât*, Kalkuta.
- Kadyânî, A. (1384 hş.). *Târîh Ferheng-i ve Temeddon-i Êrân der Devre-i Mogûl*. Tahrân: İntişârât-ı Ferheng-i Mektûb.
- Kamalov, İ. (2003). *Moğolların Kafkasya Politikası*, İstanbul: Kaknüs Yay.
- Müstevfî, H. K. (1342 hş.). *Nuzhet'ül-Kulûb*, Tahrân: Donyâ Kitâb.
- Kazvîni, Z. M. (1366 hş.). *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l'Îbâd*. Tahrân.
- Kirmânî, N. M. (1328 hş.). *Simt-ül 'Ula lil Hazret-il 'Ulyâ der Târîh-i Karahitayiyân-i Kirmân*. Tahrân: İntişârât-i Esâtîr.
- Malowist, M. (1937). "The Baltic and The Black sea in Medieval Trade" in *Baltic and Scandinavian Countries*, III, 36-42.
- Mîrhând, S. M. (1339 hş.). *Târîh-i Ravzatu's-Safâ I-XI*. Tahrân: Pîrûz.
- Nâsirîrâd, M. (1379 hş.). "Tehevulât-i Câneşînî Çengîz ve Nakş-i Ân der Munâsebât-i Hâricî İlhanân Êrân". *Târîhî Revâbit-i Hâricî*, 4, 121-132.
- Nesevî, Ş. M. (1366 hş.). *Sîretu's-Sultân Celâleddîn Mengübirî*. Tahrân: İntişârât-i Sa'dî.
- Petroşevsky, I. P. (1366 hş.). *Târîh-i İctimâî – İktisâdî-yi der Dover-i Mogûl*. Tahrân: İntişârât-i İtlâ'ât.
- Petruşevsky, I. P. (1344 hş.). *Keşâverzî ve Münâsebet-i Erzî der Êrân 'Ahd-i Mogûl I-II*. Tahrân.
- Polo, M. (2003). *Marco Polo Dünya'nın Hikâye Edilişi*. Ankara: Ötüken.
- Reşîduddîn, F. H. (1374 hş.). *Câmi'u't-Tevârih*. Tahrân.
- Rezevî, S. E. (1388 hş.). *Şehr, Siyâset ve İktisâd der 'Ahd-i İlhanân*. Tahrân: İntişârât-i Emîr Kebîr.
- Rossabi, M. (2008). *Kubilay Han'ın Seyyahı Rabban Savma ve Doğu'dan Batı'ya İlk Yolculuk*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Şebânkâreî. (1343 hş.). *Mecma'u'l-Ensâb*. Tahrân.
- Şîrâzî, Ş. F. (1346 hş.). *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*. Tahrân: İntişârât-ı Bonyâd-ı Ferheng-i Êrân.

- Togan, Z. V. (1931). "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti". *Türk Hukuk ve İktisat Tarih Mecmuası*, 2, İstanbul: Evkaf Matbaası, 1-42.
- Uyar, M. (2003). "İlhanlı Devletinde Yahûdî Bir Vezir: Sa'düddeve". *TAD*, XXI, 125-142.
- Zâkânî, 'U. (1321 hş.). *Kulliyât-i 'Ubeyd-i Zâkânî*. Tahrân: İntişârât-i Kitâbfurûş-i Zevâr.